

मुक्त शिक्षण तत्त्व आणि व्यवहार

- श्री. विजयकुमार पाईकराव, संपर्क - ९४०३७७४५२९

मुक्त व दूर शिक्षण ही एक अध्ययन - अध्यापनाची पध्दती आहे. ह्या पध्दतीने शिक्षण व सामाजिक क्षेत्रात महाक्रांती घडवली. सर्वांसाठी उच्च शिक्षण या शिक्षण पध्दतीचे ध्येय आहे. यामध्ये अध्ययनार्थीस (विद्यार्थी) स्वातंत्र्य दिलेले आहे. यालाच पॅराडाइम शिफ्ट असेही म्हणतात.

१. त्याने काय शिकावे? (What to learn?)
२. त्याने कोठे शिकावे? (Where to learn?)
३. त्याने केव्हा शिकावे? (When to learn?)
४. त्याने कोणत्या शिक्षकाचे मार्गदर्शन घ्यावे? (Who will teach?)
५. त्याने परीक्षा कशी घ्यावी? (Which way the examination is conducted?) इत्यादी.

मुक्त शिक्षण पद्धतीचा उदय १९७० मध्ये इंग्लंड येथे तत्कालीन मजूर पक्षाचे पंतप्रधान हेरॉल्ड विल्सन ह्यांच्या काळात झाला. यु.के. ओपन युनिव्हर्सिटी लंडन येथे स्थापना केली, या विद्यापीठाचे संस्थापक कुलगुरु 'लॉर्ड क्राउथर' होते.

अर्थ/व्याख्या:

१. मुक्त विद्यापीठ म्हणजे "जिथे संवाद आहे. खुली चर्चा आहे. भावनांची उत्कटता आहे, निःपक्षपाती वातावरण आहे. स्वागत सभा, चळवळ, संमेलन प्रेम ह्यांचे जीवन आहे." (मराठी विश्वकोश खंड.१३).

२. "शिक्षणातील सर्वोच्च संधी समाजातील जास्तीत जास्त इच्छुक व्यक्तींना नाकारणे हे अन्यायकारक आहे आणि सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने ते शहाणपणाचे नाही. उच्च शिक्षण ही

दीर्घकाळ मूठभर लोकांची मक्तेदारी समजली जाई. पण आता प्रत्येक व्यक्तीला शिक्षण मूलभूत हक्क असल्याचे अनेक राष्ट्रांनी मान्य केलेले आहे." (यु. के. ओपन युनिव्हर्सिटी, ब्रिटनचा अहवाल)

३. मुक्त शिक्षणात माहिती व ज्ञानाचे, विवेक, शहाणपण व कौशल्यात रूपांतर केले जाते. ते ही स्वयंअध्ययनातून.

४. प्रथम कुलगुरु लॉर्ड क्राउथर ह्यांनी आपल्या भाषणातच म्हटले की, "मुक्त विद्यापीठ हे सर्व अर्थाने मुक्त असते. त्यामध्ये अभ्यासक्रम, परीक्षा, नियम, तासिका, शिक्षक, विद्यार्थी, सभा, सत्र कालावधी ह्या सर्वांवर कोणतेही बंधन नसते. यामध्ये शिक्षणक्रमास वंचितांबरोबरच ज्यांना ज्यांना शिक्षण घ्यावेसे वाटते. त्या सर्वांना उच्च शिक्षण घेण्याची संधी असते.

५. औपचारिक शिक्षण, पत्राद्वारे शिक्षण, निरंतर शिक्षण, अनौपचारिक शिक्षण, प्रौढशिक्षण इत्यादींमधील चांगल्या अध्ययनोपयोगी तत्त्वांचा अंतर्भाव मुक्त शिक्षणात केला आहे. त्यासोबतच अद्ययावत तंत्रज्ञानाचा वापर गरजेनुसार शिक्षण, शिक्षणातील लवचीकता व स्वयंतेचा आदर इत्यादी तत्त्वांचा अवलंब करून मुक्त शिक्षणाची पायाभरणी (अधिष्ठान) केली आहे.

मुक्त शिक्षणाचे प्रणेते

वेळेअभावी, भौतिक साधन-सुविधा अभावी इत्यादी अनेकविध कारणांनी ज्यांना पारंपरिक पध्दतीनी शिक्षण घेणे अशक्य झाले होते, त्यांना पुढील शिक्षण घेता यावे म्हणून मुक्त शिक्षण पध्दतीला सुरुवात झाली. मंडिसन येथील विन्सकोन्सेस विद्यापीठातील शिक्षणशास्त्र

विद्याशाखेतील प्राध्यापक चार्लस वेदमेयर मायकल मूर, स्वीडनमधील हरमन्ड्स येथील पत्रद्वारा शिक्षण देणाऱ्या संस्थेचे संचालक बोर्जे होमबर्ग आणि जर्मनीतील फर्न विद्यापीठाचे संस्थापक कुलगुरू आटो पीटर्स ह्यांनी आपले अभ्यासपूर्ण अनुभव व संशोधनातून दूर व मुक्त शिक्षणाची पुढील गृहीततत्त्वे प्रतिपादित केली.

१. चार्लस वेदमेयर → स्वयं अध्ययन पध्दतीतून शिक्षण.
२. बोर्जे होमबर्ग → मार्गदर्शनपर शैक्षणिक सुसंवादातून शिक्षण.
३. आटो पीटर्स → मुक्त व दूरशिक्षण ही औद्योगिक प्रक्रिया आहे.
४. मायकेल मूर → अध्ययनार्थींची शैक्षणिक स्वायत्तता.

मुक्त शिक्षणाची वैशिष्ट्ये :

१. स्वयंगतीनुसार शिक्षण.
२. स्वयंअध्ययनावर भर.
३. गरजांनुसार शिक्षणक्रम.
४. अद्ययावत संप्रेषण व माहिती तंत्रविज्ञानाचा वापर.
५. उद्योगासारखी कार्यानंद प्रणाली.
६. अनेकविध शैक्षणिक माध्यमांचा वापर.
७. लवचीकता. इ.

अध्ययनार्थीविषयक तत्त्वे :

१. आधार - अध्ययनार्थीस शैक्षणिक व मानवी आधार देण्यासाठी विद्यार्थी सेवा विभागाची स्थापना करून त्यामार्फत विभागीय केंद्र, अभ्यासकेंद्र, कार्यकेंद्र, प्रयोग परिवार इ. द्वारे मानवी व भौतिक आधारसेवा पुरविल्या जातात.
२. आपलेपणाची भावना - आपलेपणाची भावना ही प्रत्येक अध्ययनार्थीप्रति निर्माण करून त्याकरवी सकारात्मक प्रेरणा देण्याचे कार्य केले जाते.
३. आस्था- अध्ययनार्थीप्रति आस्था निर्माण करून, त्यांच्या शैक्षणिक समस्येबरोबरच वैयक्तिक व कौटुंबिक समस्येकडेही लक्ष देऊन, त्या

सोडविण्यासाठी मार्गदर्शन केले जाते.

पाठ्यपुस्तके हीच अध्ययनार्थींची पाठशाळा :

अध्ययनार्थीस स्वावलंबी-स्वयंपूर्ण बनविणारी अध्ययनप्रणाली विकसित करणे हे मुक्त शिक्षणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट होय. याकरिता स्वयंअध्ययनावर भरदेणारी पाठ्यपुस्तके निर्माण केली जातात. त्यासाठी पुढील गुणसूत्रांचा अंतर्भाव केला जातो.

१. पाठ्यपुस्तके संवादी भाषेत असतात.
२. पाठ्यपुस्तके वाचतानाच अध्ययनार्थीला काही अध्ययनकृती देऊन त्यांचे वाचन साद-प्रतिसादात्मक केले जाते.
३. अध्ययनार्थीला त्याच्या आकलनाचा स्वतःलाच पडताळा घेता यावा यासाठी स्वयं-मूल्यमापनाची संधी देणारे स्वाध्याय, गृहपाठ, प्रत्यक्षिके पाठ्यपुस्तकांतच जागोजागी दिलेले असतात.

स्वयंअध्ययन मुक्त शिक्षणाचा आत्मा :

अध्ययनार्थीने स्वयंप्रेरणेने, स्वयंगतीने, स्वयंरुचीने व क्षमतेनुसार स्वतःहून शिकणे म्हणजे स्वयंअध्ययन होय. येथे शिकण्यासाठी अध्यापकांवर अवलंबून न राहता अद्ययावत माहितीचा संग्रह करणे क्रमप्राप्त आहे. याकरिता अध्यापकांनी अध्ययनार्थीत स्वतःहून ज्ञान मिळविण्याची प्रेरणा निर्माण करणे महत्त्वाचे आहे.

स्वयंअध्ययनासाठीची कार्यनीती- (Strategies):

१. प्रकल्प पद्धती (Project Method)
२. व्यक्तिगत विकास योजना (Individuals Development plan)
३. समुपदेशन (Mentoring)
४. सह-अध्यायी गट (Project Learning Group)
५. सहकार्यशील अध्ययन (Co-operative learning)
६. समस्या निराकरण (Problem solving)

स्वयंशिक्षणाची अंगे :

स्वतः ऐकणे, स्वतः बोलणे, स्वतः वाचणे, स्वतः लिहिणे, स्वतः हिशोब करणे, स्वतः अंदाज करणे, स्वतः तर्क करणे, स्वतः विविध शारीरिक कौशल्ये आत्मसात करणे, स्वतः विविध कलांची ओळख करून देणे, रसस्वाद घेणे, स्वतः डोळ्यांनी पाहणे, अन् आपल्या अनुभवानुसार आत्मसात करणे, अंततः "अन्त दीपभव" हा तथागताचा संदेश मुक्त शिक्षणाचा गाभा होय.

भारतातील मुक्त शिक्षण:

भारत सरकारने १९७४ साली पार्थसारथी ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली आठ सदस्यीय समितीची स्थापना मुक्त विद्यापीठ निर्मिती संदर्भात केली होती. या समितीच्या तत्वांचा व अहवालाचा उपयोग करून प्रथमच १९८० साली आंध्रप्रदेश राज्यात हैद्राबाद येथे डॉ. बी.आर.आंबेडकर आंध्रप्रदेश मुक्त विद्यापीठ स्थापन केले. त्यानंतर भारत सरकारने संपूर्ण देशासाठी संसदेच्या कायद्यान्वये नवी दिल्ली येथे, 'इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठाची स्थापना केली.' १ जुलै १९८९ रोजी, महाराष्ट्र विधीमंडळ कायदा क्र.२० अन्वये नाशिक येथे 'यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ' स्थापन झाले. ते देशातील पाचवे मुक्त विद्यापीठ होय.

विद्यापीठ गीतामधून कविवर्य कुसुमाग्रजांनी संपूर्ण मुक्त शिक्षणाचे तत्त्वज्ञानच शब्दबद्ध केले आहे. "एक प्रतिज्ञा असे आमुची ज्ञानाची साधना। चिरंतन ज्ञानाची साधना। ज्ञान हेच संजीवन साऱ्या जगताच्या जीवना।।धृ।। ज्योत जागवू सुजाणतेची सकलांच्या अंतरी।

लेखक परिचय :

विजय कुमार पाडकराव - सहयोगी प्राध्यापक शिक्षणशास्त्र विद्याशाखा/य.च.म.मु.विद्यापीठ, नाशिक.
कार्यकारी संपादक, संवाद पत्रिका / समन्वयक - विद्यार्थी कल्याण व बहिःशाल शिक्षणसेवा केंद्र.

तीच निवारील पटल तमाचे प्रभात सूर्यापरी।
ज्ञानच देऊळ, ज्ञानच दैवत, प्रगतीच्या पूजना।।१।।
नव्या युगाचा नव्या जगाचा ज्ञान धर्म आहे।
त्यातच अमुच्या उजळ उद्याचे आश्वासन आहे।
मुक्त करिल तो परंपरेच्या बंदिघरातुन मना।।२।।
हाच मंत्र नेईल आम्हाला दिव्य भविष्याकडे।
न्यायनीतीचे पाऊल जेथे भेदाशी ना अडे।
जे जे मंगल पावन त्याची जेथे आराधना।।३।।

"ज्ञानगंगा घरोघरी, हे ब्रीदवाक्य या मुक्त प्रणालीत सार्थ होत आहे. आज तिथीला पंधरा मुक्त विद्यापीठे आपल्या देशात आहेत.

१. डॉ. बी. आर. आंबेडकर मुक्त विद्यापीठ, हैद्राबाद.
२. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ, नवी दिल्ली
३. वर्धमान महावीर मुक्त विद्यापीठ, कोटा.
४. नालंदा मुक्त विद्यापीठ, पाटणा.
५. यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक.
६. मध्यप्रदेश भोजमुक्त विद्यापीठ, भोपाळ.
७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मुक्त विद्यापीठ, अहमदाबाद.
८. कर्नाटक राज्य मुक्त विद्यापीठ, म्हैसूर.
९. नेताजी सुभाष मुक्त विद्यापीठ, कोलकाता.
१०. यु. पी. राजर्षी टंडन मुक्त विद्यापीठ, अलाहाबाद.
११. तामिळनाडू मुक्त विद्यापीठ, चेन्नई.
१२. पं. सुंदरलाल शर्मा मुक्त विद्यापीठ, विलासपूर.
१३. 'कृष्णकांत हांडिक मुक्त विद्यापीठ', गुवाहटी.
१४. उत्तराखंड मुक्त विद्यापीठ, नैनिताल.
१५. ओडीशा राज्य मुक्त विद्यापीठ, संबलपूर.

